

ПРОСТІР З ПОГЛЯДУ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ Й МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті розглянено особливості відображення в українській і російській мовах простору як складника концептуальної картини світ, з'ясовано її універсальний (спільний для обох мов) і специфічний характер.

Ключові слова: концептуальна картина світу, мовна картина світу, українська мова, російська мова, просторові конструкції.

У філософському розумінні простір, як і час, є невід'ємною властивістю матерії, її атрибутом. Простір – форма буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співвіднесення і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах [6, 541]. Філософи по-різному визначають функцію простору як максимально загальної й водночас відносної абстракції у структурній організації буття. У розумінні одних простір існує сам по собі, незалежно від матеріальних об'єктів та процесів (субстанціональна концепція), тоді як інші пов'язують його з матеріальним світом, вважають своєрідним регулятором відношень між реаліями і явищами дійсності (реляційна концепція). Незаперечним залишається той факт, що простір виступає органічним складником концептуальної картини світу в таких його проявах, як конкретна форма й розмір об'єкта, співіснування різних об'єктів і їхня просторова співвіднесеність, місцезоташування об'єктів та відстань між ними тощо. Якщо говорити точніше, то йдеться про те, що кожному об'єктові — властива своєрідна — упаковка елементів, які входять до нього, їхнє розміщення один стосовно одного [1, 77]. Концептуальна картина світу має універсальний характер. Вона, справедливо зауважує Л. Лисиченко,

— пов'язана з усім континуумом уявлень знань про світ [5, 95]. Мовна ж картина світу не наділена такою універсальністю, вона лише — засіб експлікації цих знань [там само]. Концептуальна й мовна картини нерозривно пов'язані між собою, оскільки віддзеркалюють у формі пізнавальної діяльності і формі мови об'єктивну дійсність.

Поняття мовної картини світу вчені витлумачують неоднозначно. Поділяємо погляд тих дослідників, які трактують його як — характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї [5, 95]. Мовну картину творять носії мови. Вона — відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення світу [5, 96]. Розглянемо це на прикладі локативних конструкцій, які функціонують у сучасних українській та російській мовах.

Комплексне дослідження синтаксичних структур з просторовою детермінацією дає право твердити, що вони в зіставлених мовах мають подібність, яка виявляється в повному чи частковому збігові на семантичному, формально-граматичному, функціональному, стилістичному рівнях, і водночас наділені національними особливостями. Усе це служить переконливим свідченням того, що українська та російська мови, будучи генетично спорідненими, виробили у процесі свого розвитку специфічні семантико-синтаксичні, формально-граматичні характеристики.

В інваріантній семантиці *“простір”* у зіставлених близькоспоріднених мовах виділяють двоє значень: *“місце дії”* і *“напрямок руху”*, які, зі свого боку, диференціюються на підзначення. Так, перше з них формують семантичні відрізки *“місцезнаходження”* і *“місце переміщення”*, а друге — *“віддалення (вихідний пункт, старт)”* і *“досягнення (кінцевий пункт, фініш)”*. Виділені значеннєві фрагменти також членуються на семантичні й семи.

Конструкції **V + Prep + Nx** відзначаються широтою просторової семантики, що мотивується роллю прийменника у формуванні їхнього значеннєвого плану. Прийменник тісно пов'язаний лексично і граматично з детермінативним дієсловом та залежним іменником. З-поміж локативних прийменників яскраво виражену семантичну спеціалізацію мають вторинні прийменники, які зберігають лексико-етимологічну співвіднесеність із словами, що послужили базою для їхнього творення. Вони здебільшого однозначні. Для первинних прийменників характерний вищий ступінь семантичної абстракції, тому вони й не закріплені за однією інтенсифікувальною семою.

Специфіку мовної картини світу по-особливому виразно простежено при перекладі. Розглянемо в цьому зв'язку просторові конструкції української мови, до складу яких входять прийменники **БЛЯ, КРАЙ, ДО, В (У), ПОПІД, ПОМІЖ** і їхні відповідники в російській мові.

Прийменник **БЛЯ**, що вживається в усіх стилях сучасної української мови, виступає засобом вираження загальної просторової близькості до кого-, чого-небудь. Цей прийменник, по-перше, має варіант **ПОБЛЯ**, який, крім виділеного значення, містить сему дистрибутивності — розширення простору. По-друге, він вступає у синонімічні відношення з прийменниками **КОЛО, ПРИ, БЛИЗЬКО, ПОБЛИЗУ, НЕДАЛЕКО, НЕПОДАЛІК**. Члени розглядуваного синонімічного ряду, маючи спільне значення, різняться семантичними, стилістичними або семантико-стилістичними

відтінками. Прийменник КОЛО закріплений за розмовним і художнім стилями, указує на безпосередню близькість, отже, не може вільно заступати в інших контекстах доміную синонімічного ряду БЛЯ. Лексема ПРИ сприймається в сучасній українській мові як архаїчний елемент, її поступово витісняє прийменник БЛЯ. Від семантично близьких прийменників БЛИЗЬКО, ПОБЛИЗУ, НЕДАЛЕКО, НЕПОДАЛІК прийменник БЛЯ відрізняється семою –відносна віддаленість. Така значеннєва специфікація властива і прийменнику КРАЙ.

Конструкції, утворені за моделлю —БЛЯ + іменник у родовому відмінку, перекладаються семантично різноструктурними і стилістично адекватними чи дещо відмінними в цьому плані синтаксичними одиницями. У дослідженому матеріалі – роман —Таврія! Олеся Гончара (див.: [3; 4]) – найчастіше фіксується синтаксема —У + родовий відмінок, напр.: *На пристані та біля тракторів, прислухаючись до гомону заробітчанських гуртів, уже кружляють нетутешні набундючені стражники...* (с. 24). – *На пристани і у тракторів, прислушавшись к гомону батрацких ватаг, уже кружат неместные, надменные стражники...* (с. 31); *Дівчата тим часом причепурились біля води, повиярджались в недільне* (с. 41). – *Девчата тем временем привели себя воды в порядок, нарядились в праздничное* (с. 58); *В Каховці ми станемо вдесятеро дорожчі! – викрикнув Цымбал на вигоні біля млинів, доки, зрештою, підіслані матір'ю цымбалята не потягли його за руку додому* (с. 13). – *В Каховке мы станем в десять раз дорожже! – кричал Цымбал на вигоне у мельниц, пока, наконец, подосланные матерью цымбалята не поладили его зруки домой* (с. 14).

Прийменники БЛЯ (укр.) та У (рос.) не збігаються за дистрибутивними властивостями. Перший має ширші валентні можливості, оскільки регулярно сполучається з іменниками – назвами істот і неістот. Другий же виступає в позиції при субстантивах, об'єднаних семою —неістота.

Міжмовним функціональним еквівалентом синтаксеми —БЛЯ + іменник у родовому відмінку виступає конструкція —ВОЗЛЕ (ОКОЛО) + іменник у родовому відмінку: *Просунувшись в когось по під зірпими пахвами, Данько несподівано опинився біля рулетки* (с. 47). – *Проскользнув у кого-то под. рукой, Данько неожиданно оказался возле рулетки* (с. 65). Аналізовані синтаксичні одиниці не мають відмінностей у плані семантико-стилістичної наповнюваності.

Для поширювачів —БЛЯ + іменник у родовому відмінку (укр.), —ВОЗЛЕ (ОКОЛО) + іменник у родовому відмінку, —У + іменник у родовому відмінку (рос.) типовою є позиція при різних за значенням вербативах. Семантичне ядро формують лексеми, що називають рух, переміщення – стояти, іти, товпитися, зупинитися, пролітати, проноситися. Відмінності спостережено і при перекладі функціонально обмежених в українській мові конструкцій із прийменником КРАЙ. Вони виступають одним із міжмовних синонімів широкоживаних у російській мові сполук —У + іменник у родовому відмінку, мають стилістичну маркованість і виявляють лексико-семантичну вибірковість. Ці конструкції вживаються здебільшого в художньому та розмовному стилях і на сучасному етапі розвитку мови звужують свої синтагматичні властивості, тому що функціонують при іменниках – назвах населених пунктів, їхніх частин (місто, село, вулиця, площа, майдан) і ділянок земельного рельєфу (дорога, ліс, шлях, вигін): *Якось під час перепочинку, витягнувшись горілиць край шляху, задрімав Данько* (с. 22). – *Как-то раз во время отдыха, лежа на спине у дороги, Данько заснул* (с. 29).

Сполука КРАЙ ШЛЯХУ послідовно репрезентується також конструкцією НА ОБОЧИНЕ: ... *самі криничани обганяли подорожніх, що перепочивали край шляху...* (с. 19). – ... *сами криничане обгоняли путников, отдыхающих на обочине...* (с. 24). При перекладі трапляються й деякі неточності. Пор. для прикладу такий контекст: *Оторопій стояв хлопець край кручі...* (с. 46). – *Оторопев, стоял хлопец на краю обрыва...* (с. 64). Під дією екстралінгвальних чинників зміщуються дві площини – граматична та семантична. Прийменник КРАЙ за значеннєвою природою не зближується із прийменником НА: перший передає місцезрештування предмета поблизу другого, другий указує на простір, де розташовується хто-, що-небудь. У перекладі лексема КРАЙ виступає в ролі синсемантичного іменника, який перебуває у відношеннях обов'язкової детермінації із лексемою обрив, тоді як в оригіналі вона є похідним прийменником.

Своєрідно віддзеркалені в перекладі досить поширені в українській мові конструкції —ДО + іменник у родовому відмінку. Залежно від реалізації того або того значеннєвого відтінку вони репрезентуються різними структурами. Коли йдеться про місце, до якого рухається предмет, чи про кінцеву просторову межу, аналізована синтаксема передається конструкцією —К + іменник у давальному відмінку: *Вслід за ним потяглися до місця збору Яресьчиха з дочкою та сином...* (с. 14). – *Вслед за ним потянулись к месту сбора Яресьчиха с дочерью и сыном...* (с. 16). Якщо ж еспікується значення —напряму руху, —ДО + іменник у родовому відмінку перекладається як —В + іменник у знахідному відмінку: *Сам панич махнув до Америки з вовною* (с. 30). – *Сам паныч махнул в Америку с шерстью* (с. 41). Важливо наголосити, що в українській мові прийменники ДО і В (У), реалізуючи разом із субстантивною словоформою розглядуване значення, функціонують паралельно: *поїхали до Києва – прилетіли в Одесу; підійти до лісу – зайти в клас*. Іменники-топоніми регулярно передбачають лексеми ДО, інші ж субстантиви просторової семантики однаковою мірою сполучаються з обома прийменниками. Ця закономірність, проте, не є абсолютно послідовною, тут також діє принцип лексико-семантичної вибірковості, що зумовлено впливом не лише мовних, а й

позамовних чинників. Пор.: *поїхати в село, піти в кіно*. Залежний компонент —ДО + іменник у родовому відмінку і його російські відповідники —К + іменник у давальному відмінку і —В + іменник у знахідному відмінку виступають при іменниках, прикметниках, дієсловах. Типовою для них є позиція при префіксованих вербативах зі значенням пересування, просторового переміщення (повертати, прямувати, проходити, наближатися, підпливати, причалювати). Прийменник ДО передається в російському перекладі ідентичним, коли функціонує у складі двокомпонентної структури —ВІД + іменник у родовому відмінку + ДО + іменник у родовому відмінку, що одночасно репрезентують значення —старт і —фініш: *Від головної пристані і десь аж до плавнів снує понад водою розтривожений людський мурашник* (с. 24). — *От главной пристани и до самых плавней шевелится над водой растревоженный людской муравейник* (с. 32).

Специфічною природою наділені прийменники В та У. В українській мові прийменники В/У/УВ/ВІ/УВІ/ВВІ сприймаються як фонетичні варіанти (ВО має архаїзований відтінок і збігається за стилістичними властивостями із церковнослов'янізмами). У російській мові В (його фонетичний варіант ВО) і У є різними лексичними одиницями, що вживаються з різними відмінками. Цю співвіднесеність можна подати так: —В (У/ВВІ/УВІ/ВІ) + іменник у родовому (знахідному) відмінках (укр.) = —В (ВО) + іменник у родовому (знахідному) відмінках (рос.): *Цілу зиму гурчали у хаті прядки* (с. 11). — *Всю зиму жужжали в хате прядки* (с. 12); *Були колись у степу і річки, і озера, а де вони тепер?* (с. 31). — *Были когда-то в степу и реки, и озера, а где они сейчас?* (с. 42);... *і плывуть тоді вулицями човни-душегубки, причалюючи до перелазів, запливаючи прямо в двори* (с. 13). — ... *и плывут тогда по улицам челны-душегубки, причаливая к перелазам, заплывая прямо во двори* (с. 15); *Вихід був один: у Таврію — назаробітки* (с. 11). — *Выход был один: в Таврию — на заработки* (с. 12). Як свідчать подані контексти, залежний іменник, що поєднується з прийменником В (У), виступає у формі місцевого і знахідного відмінків. Вибір поширювача, який функціонує зрідка у прийменній, частіше в придієслівній позиціях, мотивується значенням. Якщо конструкції вказують на простір, усередину (у бік) якого спрямовано дію, субстантив має форму акузатива. Коли ж вони позначають місце, через яке проходить хто-, що-небудь, іменник виступає у формі генетива. Функціональним еквівалентом російського прийменника У, що передає безпосередню близькість, як уже зазначалося, виступає БІЛЯ. Цей прийменник повністю витіснив структуру з прийменником У та іменником у родовому відмінку, тому вона сьогодні виступає як архаїзований елемент синтаксису. Лексико-семантичне коло опорних компонентів не має якихось обмежень. Семантичний діапазон залежних членів формують іменники — назви географічних і космічних об'єктів, обмежених територій, населених людьми, будівель і їхніх частин, засобів пересування, побутових предметів. Зрідка цю функцію перебирають на себе субстантиви на позначення населених пунктів.

При перекладі конструкцій із просторовим значенням фіксуються випадки, коли вибір прийменника-аналога мотивується стилістичними настановами. Так, в українській мові прийменник ПОНАД, що сполучається з іменником у формі родового відмінка, не має стилістичної маркованості. Уживані у російській мові його відповідники ПО-НАД, що закріплюється за фольклорною сферою, і ПОНАД, який характерний для народних говорів, не вживаються в інших стилях. Тому ПОНАД, називаючи місце, вище, уздовж якого чи перед яким відбувається чи поширюється щось або з'являєтьсяхтось, у контекстах із нульовою стилізацією перекладається як НАД: *Глухо стугоніли в ту осінь ліси понад Пслон* (с. 10). — *Глухо гудели в ту осень леса над Пслон* (с. 10). Водночас прийменник ПОНАД, що передбачає каузативну форму іменника, має розмовний відтінок в українській мові, який не зберігається, коли його репрезентує в російському тексті структура —НАД + іменник у родовому відмінку. Щоправда, в українській мові функціонує і прийменник НАД як синонім до ПОНАД. У такому разі семантико-стилістичні і структурні властивості оригіналу та перекладу збігаються: *Замість води лише привид її — чисте прозоре марево день у день звабливо текло над степом* (с. 22). — *Вместо воды только призрак ее — чистое прозрачное марево изо дня в день, дразня, струилось над степью* (с. 28).

Як показує проведене дослідження, зіставлювані синтаксеми з просторовим значенням можна об'єднати в такі групи: 1) абсолютно тотожні; 2) різні в синтаксичному відношенні й однакові в плані

семантико-стилістичної організації; 3) ідентичні за формально-синтаксичною структурою і відмінні стосовно семантико-стилістичної спеціалізації. Особливі труднощі при перекладі викликають останні два типи конструкцій, оскільки необхідно передати закладені в оригіналі семантичні і стилістичні розшарування, частотність і функціональну вживаність, зрештою, у разі потреби, вибрати із багатоваріантного ряду найоптимальніші конструктивні типи. При перекладі усіх синтаксем з локативною детермінацією треба враховувати, крім означених критеріїв, лексичну наповнюваність самостійних слів, їхні синтагматичні властивості, не забувати при цьому важливого положення теорії перекладу: творча манера перекладача не повинна руйнувати індивідуально-авторський стиль прототипу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Введение в философию: учебник для вузов: В 2 ч. / Фролов И. Т., Араб-Оглы Э. А., Арефьева Г. С. и др. – М.: Политиздат, 1982. – Ч. 2. – 640 с.
2. Березин Ф. М. К постановке проблемы языковых универсалий / Ф. М. Березин // Семантика и восточные языки. – М.: 1967. – С. 113-121.
3. Гончар Олесь. Таврия: Роман /О. Гончар. – К.: Рад. письменник, 1952. – 447 с.
4. Гончар Олесь Твори: У 7 т. / О. Гончар. – К.: Дніпро, 1987-1988. – Т. 2. – 1987. – С. 3-290.
5. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : монографія / Л. А. Лисиченко. – Х., 2011. – 304 с.
6. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.

В статье рассматриваются особенности отображения в украинском и русском языках пространства как составляющей концептуальной картины мира, определяются ее универсальный (общий для обоих языков) и специфический характер.

Ключевые слова: концептуальная картина мира, языковая картина мира, украинский язык, русский язык, пространственные конструкции.

The article reveals the peculiarities of space reflection as the part of conceptual description of the world in the Ukrainian and Russian languages, its universal and specific character is determined (common for both languages)

Key words: conceptual description of the world, language picture of the world, the Ukrainian language, the Russian languages, space constructions